

РЕЛІГІЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНЦІВ ТА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Національне відродження та державотворення українців можна з впевненістю віднести до найпопулярніших проблем вітчизняної історіографії. Ведення у науковий обіг нових джерельних матеріалів, використання сучасних методологічних підходів дозволили історикам істотно розширити та поглибити наукові дослідження, спростувати певні історичні міфи, відійти від методологічних шаблонів. Дослідники намагаються висвітлити всі аспекти національного відродження українців, з'ясувати дію різних чинників, у тому числі релігійних. Оскільки в тогочасному суспільстві церква посідала значне місце, а релігія впливала практично на всі сфери життєдіяльності, характеристика національного руху без урахування релігійного фактору була б неповною. Проте науковці здебільшого давали загальну характеристику позиції церкви щодо національного руху, або розглядали ці проблеми в контексті історії церкви, розвитку культури, освіти тощо. Конкретних історичних досліджень релігії як чинника національного руху та державотворення українців немає.

Науковий аналіз впливу релігії на національне відродження, порівняння взаємовпливу церкви та національного руху в різних регіонах України доповнять історичні дослідження вітчизняної історії, дозволить визначити регіональну специфіку національного відродження українців. Компаративний аналіз в контексті історії поневолених народів Центрально-Східної Європи дасть можливість охарактеризувати значення конфесійних факторів, визначити загальні риси національного відродження і специфіку українського державотворення.

Спроба багатьох мислителів, як зарубіжних так і вітчизняних, дати відповідь на нібито просте запитання “Що таке нація?” швидко перейшла у тривалу наукову полеміку. Усвідомлення складного процесу виникнення нації вимагає аналізу різних аспектів діяльності людини, тому дослідження продовжуються у площині різних наукових галузей, зокрема – історії, політології, соціології, культурології тощо. Незважаючи на численні публікації, науковці досі не дійшли згоди у визначенні терміну “нація”, з'ясуванні її ознак та критеріїв, характеристиці етапів формування нації. Розмаїття дефініцій зумовлює розбіжності в поясненнях таких важливих понять, як походження націй, час їх появи.

Хоча загальноприйнятого визначення поняття “нація” не існує, в усьому спектрі численних формулювань можна виділити комплекс ознак нації, на які вказують дослідники різних методологічних напрямків. Так, український вчений Г.Касьянов до таких загальних характеристик відносить: спільність мови, території, історичного досвіду, культурних ознак, іноді релігії [1, с.39]. Деякі вчені підкреслюють вплив релігії на формування суспільної свідомості та виникнення національної ідентичності. Тим самим ця група науковців наголошує на ролі релігійних чинників у генезі націй. Наприклад, відомий дослідник націй Е.Сміт, серед категорій суспільної ідентичності особливе місце відводить релігійній. На думку цього вченого, для формування колективної ідентичності недостатньо економічних або класових інтересів. Об'єднати все населення може релігія, оскільки за звичай її ідеї виходять за межі класових потреб або навіть етнічності [2, с.17]. Американський дослідник Д.Армстронг також надає важливого значення релігії у формуванні етнічної ідентичності, особливо за умови збігу релігійної та етнічної ідентичностей [3, с.523]. Варто зазначити, що релігія не завжди виступала фактором консолідації, її дія могла мати зовсім протилежний вектор. Як вказував Пол Р. Брас, у деяких випадках конфесійні відмінності використовувалися для розмежування між народами [4, с.466].

Не оминули увагою конфесійні чинники формування націй також українські вчені. Зокрема, сучасний вітчизняний дослідник О.В.Шуба влучно зауважив: “Зважаючи, що релігія протягом тисячоліть існувала у свідомості, поведінці, побуті, звичаях та традиціях усіх народів світу, а також, що віросповідна належність народів, окремих людей змінюється не так часто, то чи іншу конфесію все-таки можна зарахувати до розряду сталих етнічних ідентифікаторів” [5, с.33].

Логічно постає питання про вплив релігії на національно-визвольний рух українців та інших поневолених народів Центрально-Східної Європи. І знову-таки, у теоретичних роботах однозначної та вичерпної відповіді на це питання ми не знайдемо. І це має пояснення. Цілком очевидна залежність характеру дії конфесійних чинників від передумов, на тлі яких розвивався національний рух. Наприклад, німецький професор П.Альтер підкреслює роль релігії та духовництва в національному русі та відзначає, що релігія може виступати важливим фактором виникнення нації, а може мати другорядне значення у цьому процесі. До речі, на думку цього науковця, мова й конфесія поляків у складі Російської імперії стали чинниками формування нації, а у деяких інших народів Центрально-Східної Європи більше значення мала мова, ніж конфесія [6, с.582]. Ми погоджуємося з висновками вітчизняного вченого О.В.Шуби, який розвиває цю думку та відзначає, що в одних випадках релігія може виступати у якості етнонаціонального інтегратора, в інших – не мати суттєвого впливу на становлення нації, або навіть відігравати деструктивну роль [5, с.35].

Для бездержавних народів Центрально-Східної Європи, у тому числі українців, залучення церкви до національного відродження давало значні переваги. Активну участь священиків у національному русі можна віднести до позитивних факторів. Так, православна церква за дев'ятсотлітнє існування на українських землях створила розгалужену мережу з чіткою ієрархією та проникла в усі, навіть

найвіддаленіші, куточки України. На той час жодна інша структура не могла протиставити церкві подібної організації, такого ступеня проникнення та охоплення населених пунктів не мав державний апарат.

Церква та її служителі користувалися авторитетом у населення. Православні храми стали основним джерелом духовності для населення, під впливом православ'я формувалася національний менталітет. Християнство глибоко проникло у повсякденне життя українців, його ідеї визначали життєві позиції, регулювали стосунки між членами спільноти, різними соціальними групами, між особою та державою. Тут варто пригадати, що хрещення Русі стало важливим фактором зміцнення влади київського князя та консолідації слов'янських племен.

Тривалий час християнська гносеологія, трактування будови світу не мали альтернативи, а священики представляли освічену верству, що було особливо вагомим в умовах неписьменності населення через недостатньо розвинену систему освіти. До того ж, протягом декількох століть церква залишалася чи не єдиним осередком народної освіти, адже за традицією ще з часів Київської Русі при монастирях та церквах влаштовувалися школи, в яких священики навчали дітей грамоті. Заможні родини для приватного навчання дітей наймали вчителів-дьяків. Лише з розвитком системи приватних та державних початкових навчальних закладів церква поступилася монополією, проте в сільську місцевість ці форми проникали повільно: там освіта залишалася у сфері впливу церкви.

Відомий український історик та політичний діяч М.С.Грушевський наголошував на негативній ролі церкви в національному відродженні в українських землях, що входили до складу Російської імперії. У роботі “З історії релігійної думки на Україні” вчений для обґрунтування своєї концепції наводить такі аргументи: 1) “бюрократизація” церкви; 2) підпорядкування церкви державній владі, яка шкодила національним інтересам українців; 4) відрив українського духовництва від інтересів народу, залучення до державної антиукраїнської політики; 5) на рубежі XVIII-XIX ст.ст. церква втратила вплив та своє значення в громадському та культурному житті України; 6) русифікація священства, впровадження богослужіння російською мовою; 7) втрата церквою довіри українського селянства [7, с.117-118]. Така категорична характеристика діяльності православної церкви відповідає концепції про обмежену соціальну структуру українців, обґрунтовану відомим українським громадським та політичним діячем М.Драгомановим. Саме ця характеристика українського суспільства набула поширення серед українських соціалістів.

Я.Грицак звернув увагу на місце релігії у свідомості населення XIX ст. Він стверджує, що тривалий час релігійна приналежність була єдиним засобом ідентифікації народних мас. Етнічні межі часто збігалися з релігійними, але віра могла стати перешкодою розвитку національної свідомості: “Так, наприклад, приналежність українців та росіян до однієї, православної віри утруднювала формування окремішньої української національної свідомості, тимчасом як приналежність українців та поляків до різних віровизнань полегшувала самоідентифікацію перших, відмінні від польської” [8, с.14]. Дійсно, у чехів відбулось спочатку виокремлення релігійної свідомості. Естонці та латиші сповідували відмінну від росіян віру – вони належали до лютеранської церкви.

Дослідник історії релігії в Україні І.Власовський влучно зауважив, що русифікація українського духовенства не обмежувалася питанням мови богослужіння. Цей процес містив і політичні елементи. На його думку, русифікація містила в собі ідеологію російського патріотизму в трактуванні Уварова, саме – православ'я, самодержавство, народність. Тут варто нагадати, що народність малася на увазі російська [9, с.255-256]. Водночас, І.Власовський не так категорично оцінює українське православне духовенство, як М.С.Грушевський, і припускає, що не завжди русифікація здійснювалася у повній мірі. Зокрема, перешкоджало реалізації державної політики давні національні православні традиції, які зберігалися в старовинних родинах священиків, та близькість до народного селянського середовища [9, с. 286-287].

Ставить під сумнів русифікаторську діяльність української православної церкви сучасний вітчизняний вчений О.М.Ігнатуша. На його думку, в церковному оточенні, особливо нижчих рангів, дотримувалися церковної спадщини, продовжували давні традиції та не втрачали зв'язків з народом. До нашого часу дійшло чимало документів, які свідчать, що не вдалося повністю із церкви витіснити українську мову [10, с.32-33]. Варто зазначити, що на той час Російська імперія не мала таких можливостей, які б дозволили за короткий термін знищити багатовікові традиції та здійснити повну русифікацію.

Українська дослідниця І.М.Шугальова переконливо доводить, що незважаючи на цензуру, русифікацію частина української молоді, що навчалася в духовних навчальних закладах, зберігала національну свідомість та духовні зв'язки із рідним народним середовищем. Наприклад, студенти Київської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Чернігівської, Житомирської семінарії створювали гуртки, в яких спілкувались рідною мовою, співали українських пісень, вивчали літературну спадщину [11, с.86].

У деяких джерелах містяться свідчення, що батько українського громадського діяча й політика Миколи Міхновського священик Іван Міхновський, всупереч діючій у Російській імперії забороні, проголошував в церкві проповіді українською мовою. Відомий український науковець Ф.Г.Турченко ретельно проаналізував різні документи та погоджується з тим, що подекуди священики, зокрема І.Міхновський, використовували в богослужінні українську мову, оскільки парафіяни важко розуміли суміш мов російської та церковнослов'янської. Втім, як вважає професор, це явище не мало масового характеру [12, с.24].

Отже, такі нечисленні прояви пасивної протидії українських священиків імперській політиці дещо уповільнювали русифікацію та руйнацію національних православних традицій. Для православної церкви в українських губерніях такі факти можна характеризувати як засіб самозбереження, адже втрата духовних зв'язків з парафіянами загрожувала самому існуванню церкви. Також варто згадати такі риси, як консерватизм та відданість традиціям, властиві й селянському, й священицькому середовищу. У цьому випадку ці риси відігравали позитивну роль, оскільки певною мірою гальмували русифікацію та знищення національної свідомості. Наведені науковцями факти дають підстави для заперечення занадто категоричної думки щодо ролі православної церкви в Україні.

Дискусія щодо визначення наслідків русифікації православної церкви в Україні може тривати довго. Можна безкінечно сперечатися, наводити факти, що підтверджують, або спростовують участь православної церкви в русифікації українського населення в XIX ст. Проте більшість науковців погоджуються з тим, що духовенство в Україні під владою Російської імперії не стало активним учасником національного відродження. Підтримка державної політики відмежування від національного руху, пасивність священиків не дозволили використовувати той потенціал, що могла дати церковна організація. У свою чергу це значно послабило національний рух українців та уповільнювало формування національної свідомості. До того ж, як зазначає О.М.Ігнатуша, залучитися до національного відродження православні священики не могли, бо в Російській імперії вони мали статус державних службовців [10, с.62].

Німецький дослідник А.Каппелер, порівнюючи литовську та українську національно-визвольну боротьбу, стверджує, що і литовське й українське населення Російської імперії зазнавало однакової русифікації та національної дискримінації, особливо стосовно мови та освіти. В усіх навчальних закладах українських та литовських губерній мовою викладання була російська, а національні мови заборонені. Але, як доводить А.Каппелер, литовське населення мало вищий рівень письменності, ніж українське: у 1897 р. серед десятирічних литовців вміли читати не менше 48,4% (із них 17% російською мовою), а серед українців тільки 18,9%, причому майже всі російською мовою. Як вважає цей дослідник, причини такої різниці в освіченості населення криються переважно в релігії. Адже, литовці належали до католицької церкви, а українці до православної російської. Якщо православна церква перетворилася на провідника державної політики русифікації та централізації, то литовська, навпаки, зберігала окремішність свідомості литовців та розвивала литовськомовну освіту, навіть таємно, в роки інтенсивного наступу уряду імперії на католицьку церкву та литовську мову [13, с.284]. А.Каппелер стверджує, що мовна та релігійна близькість українців Російської імперії з панівною нацією – росіянами сприяли русифікації та уповільнювали формування національної самоідентифікації та визвольного руху. Подібне уповільнення визвольних процесів німецький дослідник відзначав і в литовців, що входили до складу Німецької імперії. Різна релігійна приналежність та більш виразна мовна відокремленість українців Галичини в Австро-Угорській імперії та литовців Російської імперії сприяли прискоренню визрівання національної свідомості та визвольного руху. Причому дослідник наголошує, що дискримінація литовців (політична та мовна) з боку російського уряду була не меншою, ніж дискримінація українців [13, с.287-290].

На відмінну роль в українському національному відродженні православної церкви в межах Російської імперії та греко-католицької звернув увагу ще М.С.Грушевський. Історик зазначав, що в Галичині відбулася націоналізація церкви, яка активно співпрацювала з національною інтелігенцією, брала активну участь у національному русі, що сприяло зміцненню зв'язків духовенства з населенням. На відміну від Галичини, в Східній Україні спостерігається зворотній процес – відхід населення від офіційної православної церкви [7, с.154].

Показовим є національний рух Буковини, яка входила до складу Угорщини. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови розвитку національного руху українців у цьому регіоні України було близькими до Галичини. Зокрема, в суспільстві, економіці та адміністрації провідні позиції займали румуни. Як і в Галичині, буковинські українці представляли незаможні селянські верстви, а їх участь в адміністративно-політичному житті краю обмежувалася, та натомість підтримувалися кількісно менші румуни.

Переважаюча більшість українського населення Буковини належала до православної конфесії. Православ'я сповідували також румуни. Проте ці церкви існували як рівноправні складові структури, з окремою організацією та власними єпископами. Отже, етнічна та релігійна ідентичність українців Буковини не збігалися, що створювало передумови для поширення впливу румунської церкви на українських православних та повторення долі православної церкви в Російській імперії. Можливо поглинання румунської та української православної церкви відбулося б, якби не рішуча позиція буковинських священиків.

Румунські церковні діячі в 1848р. запропонували проект утворення окремої румунської православної митрополії в рамках Австрії, незалежної від сербського патріарха. До румунської митрополії пропонували включити Буковину. Буковинський єпископ Євген (Гакман) виступив з гострою критикою пропозиції та розгорнув її обговорення в середовищі духовенства. Як зазначає О.Добрянський, позиція єпископа Євгена була підтримана буковинськими священиками та населенням [14, с.125-126]. На відміну від українських церковних діячів Російської імперії буковинці обрали національний шлях розвитку церкви, що дозволило їм протистояти поглинанню румунською церквою: "Церковне суперництво ставило перед ними необхідність вирішення непростого для багатьох питань: якої вони національності і чиї національні інтереси повинні відстоювати" [14, с.127].

Така діяльність буковинських священників на чолі з єпископом позитивно вплинула на національний рух буковинців та мала такі наслідки: 1) вдалося уникнути знищення національної церкви та зберегти давні православні традиції; 2) зросла кількість українців серед духовенства; 3) формування національної ідентичності; 4) залучення до громадсько-політичної та просвітньої діяльності духовенства; 5) активізація національного руху.

На перших етапах більшість православних священників Буковини поділяла ідеї москвофільства, брала участь у діяльності москвофільської організації “Руська бесіда”. Хоча москвофіли вважали українців частиною російського народу, активна просвітницька та громадська діяльність священників протистояла денаціоналізації українського населення Буковини та сприяла формуванню національної свідомості [14, с.152]. Одночасно в національному русі Буковини розвивалися ідеї народоства, прихильники яких на протигагу москвофілам визнавали українців окремим від росіян народом та обстоювали українську мову. В результаті ідеологічної полеміки наприкінці 90 рр. XIX ст. народоство перетворюється на впливову силу в національному русі буковинців, а москвофільство втратило свої позиції [14, с.233]. Отже, активна діяльність духовенства Буковини значно посилила національний рух Буковини, а релігія перетворилася на його вагомий чинник.

Отже, релігійні чинники впливали на національне відродження, але цей вплив мав відмінний характер навіть у різних регіонах України. В Галичині та Буковині активна участь духівництва підсилювали національний рух, надавали йому значні переваги. В межах Російської імперії православні священники залишилися осторонь національного відродження, що у порівнянні з іншими частинами України та народами Центрально-Східної Європи послаблювало його, обмежувало можливості в просвітницькій діяльності тощо. Питання релігійного фактору в національному відродженні не може бути вичерпно висвітлено в межах однієї публікації, залишається ще багато проблем, що відкриває для науковців нові можливості в історичних дослідженнях.

Джерела та література

1. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999.
2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
3. Армстронг Д. Нації до націоналізму // Націоналізм: антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2000.
4. Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2000.
5. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
6. Альтер П. Нація: проблема визначення // Націоналізм: антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2000.
7. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. – Львів: НТШ, 1925. – [Репринт.] – К., 1992.
8. Грицак Я. Нарис історії: Формування модерної Української нації XIX – XX століття. – К., 1996.
9. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – В 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. – [Репринт.] – К., 1998. – Т.III: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви.
10. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004.
11. Шугальова І.М. Імперська асиміляція і національна традиція в православному середовищі України XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Випуск XX.
12. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
13. Kappeler A. Die ukrainische und litauische nationalbeeinwegung: in vergleich // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історично-філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998.
14. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999.

Summary

Religious factors influenced the national revival of the Ukrainians and other peoples of Centrally East Europe, however even in different regions of Ukraine they had different consequences and values. Thus, at Halichina and Bukovina, that were in composition of Austria-Hungary, priests actively resisted the onslaught of state power, and their activity promoted forming of national consciousness and strengthened national motion of the Ukrainians. The activity of church figures had a positive value also in Lithuanian lands which were under the power of Russia. Unlike Halichina and Bukovina in the Ukrainian provinces of the Russian empire the clergy presented interests of the state. Passivity of orthodox priests, and sometimes counteraction to the national revival, slowed forming of national consciousness and weakened national motion.